

EXECUTIVE SUMMARY

XHU'IL RE TUSB'IL N'ALEB' RE XK'EEB'AL
CHINAWEEK' CHI RIX MUXEEK' B'AR WI' TOJ
MAAK'A' TUQTUUKILAL: JO' LI CH'AAJKILAL
XKULMANK SA' SEPUR ZARCO

Photo: UN Women/Ryan Brown

Us ta naab'al li esilal nawb'il ut xokb'il chi rix li muxeeq' jo' re li majewank juntaq'et hib' xk'ulmank chi ru'eb' li chi'ab' naq xwan li yalok chi rib'il rib'eb' laj puub', yal junjunq reeb' laj raqol chaq'rab' wankeb' sa'eb' li kok' ut nimqal tenamit yookeb' xb'aanunkil xk'anjel chi us sa' xb'eeneb' laj maak a'in. Li ch'a'ajkilal Sepur Zarco a'an jun xk'eeb'al qilob'aal sa' xb'een. Sa' xhoonalil naq xtuqub'amank ru li ch'aajkilal xb'aaneb' laj raqol chaq'rab' sa' xraqik li po febreer sa' li chihab' 2,016, jun reeb' li rochochil aj Tz'ilol Muxuk Chaq'rab' sa' xb'een li poyanm re watemaal, xteneb' chi xjunil xkawilal li chaq'rab' sa' xb'een kiib' reeb' li xe' wan jo' aj puub', b'anaq nab'al xpaayil li muxuk xe'xb'aanu chaq junxilaq sa' xb'eeneb' li ixq aj mayab' Q'eqchi' nach'chi xk'at jun xna'ajeb' laj puub' xwan aran Sepur Zarco naq xwan chaq li yalok chirib'il rib'eb' laj puub' sa'xteep watemaal. A'in jun reeb' li ch'aajkilal xxaqab'amank, xtz'ilman ut xtuqub'amank ru naq xteneb'aak li chaq'rab' sa' xb'eneb' li xe'wan jo'aj puub' chalen naq xwan li yalok chirib'il rib'eb' sa'xteepal li qatenamit watemaal, xb'aan li k'iila paay chimuxuk xe'xb'aanu chaq, tento ajwi' xjultikankil naq a'in jun reeb' li ch'a'ajkilal b'ar wi' jun roq ruq re li chaq'rab' sa'xteepal ruuchich'och' xch'oolani xsik'b'al xyaalal xteneb'ankil li chaq'rab' sa' xb'eeneb' chi xjunil li neke'b'aanunk re li muxuk jo' maak chi ru'eb' li abl tenamit. Jun chihab' chik xnume'jik li xtuqub'ankil li ch'a'ajkilal a'an, naq roq ruq' li rochochil Raqleb'aal Aatin re watemaal xjultika jo' nimla k'uub' li xb'aanuman sa' Sepur Zarco chalen qawanjik, aran xkana chi tuqtu ru sa li po setiembr re li chihab' 2,018.

Naq xk'eeman sa' ajl li muxuk ixq jo' xkomon li q'etok chaq'rab', jo' xtuqub'amank ru sepur zarco xjala rilb'al ut tz'ilb'al rix li k'iila paay chi muxeeq' xk'ulmank chalen naq xwan li kamsiink ib' sa' xteep watemaal. Jo' li k'iila paay chicha'ajkilal na kulmank sa'eb' xteepal li tenamit, toj xwu-lak xhoonalil naq li muxeeq' xtz'ilman rix chi us tojo' naq xk'eemank sa' ajl naq tento xtuqub'ankil ru xjunes rik'in li chaq'rab', ut juntaq'et xteneb'ankil xmetz'ew li chaq'rab' re xk'uub'ankil ru jo' nab'aanumank rik'ineb' li k'iila paay chi q'etok chaq'rab' li x'uxmank chalen naq xwan li kamsiink ib', sa' xb'eeneb' li xe' b'aanunk re sa' raqleb'aal aatin.

Li nimla k'uub' a'in xb'aanuman chaq junxil yo xsiyankil xna'leb'eb' chi us eb' li jalan chik ixq re naq te'oq xsik'b'al xyaalalil chan ru xjitb'al li muxeeq' nak'ulmank jo' sa xteep watemaal ut sa'eb' li jalan chik najtil tenamit, ut xk'eeb'al jo' xkomon li q'etok chaq'rab' chi ru'eb' li ab'l tenamit.

Jo'kan ajwi', chi xjunil li k'anjel re k'irtasink li junxaaqalil, aamej ut musiq'ej reeb' li xe'kuluk re li raylal a'in, teneb'amb'il sa' xb'een li molam nab'eeresink re li awab'ejilal, b'anaq sa' xb'een kutb'il xb'aanunkil- a'an ajwi' yo chi ileek'xjalil jo' chaab'il na'leb' re xb'eeresinkil xkomon li ch'a'ajkilal a'in.

Li esilal a'in na xk'am chaq chi u'ej joch'inal li aajel ru akxb'aanumank chi rix li ch'a'ajkilal xyeeman chaq rub'elaj, jo' ajwi' li jalanjalanq chik'a'uxej na'oksimank sa' xsuut li molam, jo' li chaq'rab' ut li xb'ehil k'eeb'il xb'aan li awab'ejilal re xtuqub'ankil chijunajwa ru, jwal xb'aanu

tz'aqal xk'anjel b'anaq x'ilman li rusilal. Li esilal awe' na xke'ajwi' xk'a'oxlankil rix chi xjunil li t'ileek' xtawman chalen naq xtikib'amank xtuqub'ankil ru li ch'a'ajkilal re sepur Zarco ut li chaab'il na'leb' xtawman sa' raatinakil rix sa' usilal, a'an xtenq'an sa' li xhoonalil ut na ru'an ajwi' roksinkil chalen chi'uub'ej, rik'ineb' jalan chik ch'a'ajkilal wanq rilom rik'in li q'etok chaq'rab' sa' qateepal.

Rik'in li ch'a'ajkilal xwan Sepur Zarco na ru risinkil naab'al li chaab'il na'leb' tz'ilb'il rix, jwal na ru ajwi' roksinkil sa' junaq chik ch'a'ajkilal juntaq'eet rilom rik'in li muxee'k' malaj xmoyb'al ru li juntaq'eet ib' sa'eb' li chihab' naq xwan li yalok ib' rik'ineb' laj puub', maare chi ch'uut xkulmank chaq li majewaak ut li tz'eqtanaak, chi rix chik a'an ta'okman chi aatinak anaqwan.

1. Chan ru Xkawresinkileb' xch'ool li muxb'ileb': k'irtesink, xk'eeb'al chi nawe'k' ut sik'b'al li chaq'rab'

Eb' li molam xe'okenk sa' li sumk'uub'ank chi rix xtuqub'ankil li ch'a'ajkilal xwan sepur zarco, xe'xb'aanu jun nimla kanjel re xkawresinkileb' li cheekel poyanam re te'jitoq chi ru li chaq'rab' chi rix li muxee'k' kik'ulmank chaq, re naq li chaq'rab' tixt'z'il rix ut teneb'aaq li chaq'rab' sa' xb'eeneb' laj muxunel.

Eb' li molam xe' tenq'an ixq'eb' ajwi' laj k'amol b'eheb' re, xe'xke' xch'ool chi k'anjelak chi rix li na'leb' a'in re naq ileeq' jo' xkomon q'etok chaq'rab' li muxuuk xwankilal li ixq, b'anaq xkomon li maak chi ru chaq'rab' xb'aanumank chaq najter naq xwan li kamsiink ib' sa' xteep Watemaal.

Li tenq' re b'eesesink ut k'e'ok kawil ch'oolej xe' xk'e li molam reeb' li na'chinb'ej aran Sepur Zarco naq toj maji' natikib'ab'ank jitok sa' li chihab' 2,011, na ru risinkil naab'al li tzole'k ut chaab'il na'leb' sa' xk'aba' li ch'a'ajkilal a'in. Li na'leb' kiwan naq toj maji' nawan li jitok, naxk'utb'esi naq chaab'il xk'uubamank ru li ch'a'ajkilal xk'eemank sa' aj eb' li k'a'uxl a'in:

LI TEQ' RE LI KAWRESINK CH'OOOL. Ch'olch'o naq li komon wankeb' chi ru naq li muxee'k' kiwan chaq moko yal maaka'ta chiru'eb', sa' xk'ab'a' naq jwal mayer chihab' chik xnume'jik abanan ri kitawmank ru chich'olcho, tento kitz'ilman rix chichaab'il, ab'an toj xe' tenq'aak chichaab'il li xch'ool eb' li na'chinb'ej re Sepur Zarco re naq elq xxiweb' ut tuqtuuq' xna'leb'eb' naq xe' wulak chi xjitb'al li maak xe' uxk re chi ru li chaq'rab'.

Eb' laj kawresinel ch'oolej ut li molam retenq'ank ixq muxb'ileb', ke' xk'uub' rib' chi us rik'ineb' li na'chib'ej toj retal naq xe' xtaw ru chi jun li xk'a'uxeb' re naq te'ru'anq xch'olob'ankil ut xtub'ankil ru li xch'a'ajkilaleb' chi ru li chaq'rab' jwal wan raalal.

XYOB'TESIMANK JUN CHIK CH'UUT RE TENQ'ANK. Li tenq' re waklesink n'aleb'ut kawresink ch'oolej xk'eeman xb'aaneb' kok' chuut ak aj tenq' sa'xyanqeb' rib' x'ilman naq' ke'xk'e xch'ool chi tenq'aank rik'in na'leb'ak, jokan naq xkana jo jun chi ak' ch'uut ak aj tenq'anel reeb'

ixq neke'nume' sa' li raylal a'in, chalen xe' tenq'aak li na'chinb'ejeb'. Jun chik xyeeb'al naq chalen naq xtikla raatinankil rix li ch'a'ajkilal a'in li chaab'il k'a'uxej xwotzmank rix xtenq'aank reeb' li ixq xkawresinkil jun chi na'leb'ak, ut xtenq'an ajwi' li molam aj kawresinel na'leb' rik'in xb'eeresinkil ak'na'leb' chi rix li sumwaank ut li k'uub'an sa' komonil, a'anaq'eb' xe'oksimank chalen naq xtz'ilman rix li ch'a'ajkilal re Sepur Zarco.

A'na'leb' a'in kitenq'aank re naq li ixq te'reek'a naq yookeb' ajwi' chi tenq'aank xk'uub'ankil ru xch'a'al li ch'a'ajkilal malaj li muxee'k' xk'ulman chaq najter, ab'an wakeb' ajwi' reeb' li ixq ka'ajwi' tenq'aank re k'e'ok na'leb' xe' xb'aanu chalen. Li xb'e'il li na'leb' a'in jwal wan rusil chi us b'anaq a'an xk'e'ok xkawob' xch'ooleb' xkomoneb' chik li ixq, b'anaq xe reek'a naq yookeb' chi k'eheek' sa' aj ut wan ruuchileb' chi xjitb'al li ch'a'ajkilal xe' xk'ul sa' Sepur Zarco, us ta maawa' tz'aqal li xch'a'ajkilaleb' xe' b'aanuuk re chi junqal, loq' naq ak xe tikla chi xjitb'al eb' laj q'etol chaq'rab'

RAB'INKILEB' UT XKAWOB'RESINKILEB' LI XE'MUXE'.

Eb' li molam ke'ch'ilonk reeb' li na'chinb'ej xtuqub'ankil ru li xraylaleb' moko ka'ajtawi' xe' kana chirab'inkil li xch'a'ajkilaleb', ke'k'e'e' ajwi' chi tz'aqonk chalen naq ke'xyob'tesi ut ke'xk'e' chi k'anjelak li molam re waklesink na'leb'. Chalen naq ke'tikla chi k'anjelak xkutano' chi ru'eb' naq wan chich'olch'o chi'ru'eb' li ch'a'ajkilal ut tawulaq xhoonalil naq wulaq chi ru li chaq'rab'. Xch'ola ajwi' naq li molam reeb' li ixq jo' li rokikeb' chi tz'aqonk re xyeeb'al li ch'a'ajkilal, a'an tz'aqal xk'anjelak re naq li molam ajkawresinel na'leb' ch'olch'o ki'xb'aanu li xk'anjel re naq eb' li ixq' te'ru'anq ajwi' xtikib'ankil k'iiraak li xch'ooleb' xb'aan li nimla muxee'k' xe' k'ul.

ROKSINKILEB' LI AK'IL NA'LEB'. Naq ke'xk'e reetal li k'ila molam naq li xch'uutulaq chaq'rab' re li poyanam watemala moko nak'anjlak ta sa' xb'een li muxuk xe' xk'ul li ixq eb' li molam xe' tenq'aank reeb' li na'chinb'ej xe'xsik' xyaalal

ut xe'xk'uub' chi us re naq li neke'k'anjelak sa' li chaq'rab' te'xk'ulub'an naq li muxee'k' xe'xk'ul li ixq tento xteneb'ankil li chaq'rab' sa' xb'een jo' maak. A'in xb'aanunk re naq xyob'tesiman li molam aj waklesink na'leb', jun tz'aqal raqok aatin keeb'il jo' reetalil re naq xru'an xk'eeb'al chinawe'k' chi xjunil li majewaak xe' xk'ul chaq' rab' li ixq aj ral ch'och', re naq k'eemanq xna'ajeb' jo' aj kamol b'e'eb' re xsik'b'al xyaalalil ut xtuqub'ankil ru li ch'a'ajkilal jo' ajwi'xwaklesinkil xna'leb'eb' neke' raqok chaq'rab', jo' kan te'oq chi xtz'ilb'al rix jalanjalanq chik li muxee'k' nab'anumak.

Tento xjultikankil naq li molam nab'eesink chaq'rab' xk'e'eb' xhoonal li molam xe'tenq'an xtuqub'ankil ru li ch'a'ajkilal ain naq te'xk'utb'esi xb'e'il roksinkileb' li chaq'rab' aktz'iib' anb'ileb' re naq te okenq ajwi' li xk'ulub' laj abl tenamit ut li rokikeb' laj tz'ilol rix ch'a'ajkilal neke' q'etok chaq'rab' naq maji'aq natikla rik'in li ch'a'ajkilal Sepur Zarco. Naq ki'ok chi oksimank eb' li ak' k'a'uxej a'in, li xch'uut k'ilamolam xe'k'anjelak rik'ineb' li na'chinb'ej xe' xkawresi rib' re raatinankil rix chi us li ch'a'ajkilal jo' aqjwi' xwaklesinkil xch'ool laj raqol aatin re naq teneb' xmetz'ew li chaq'rab' sa' xb'een li muxee'k' a'in.

LI KOLOK K'ULUB' NA XB'AANU LI CHAQ'RAB'. Naq nak'eemank chinawe'k' b'aan li chaq'rab' li muxee'k', wan naq neke'ra'ob'tesiik wi'chik li ak xe'muxe' ru rik'in majewaak malaj xk'eeb'al xkomon xraylal. Jo'kan ut naq taak'ammanq junaq re'eb' li xra'ob'tesiik rik'in li muxee'k, aajel ru xsik'b'al chan ru xkolb'al xjunxaaqalil, li xka'ux ut li xwanjik. Li molam aj waklesinel na'leb' xk'e' chi'uub'ej

2. Xsik'b'al xtuqub'ankil ru rik'ineb' laj raqol chaq'rab': li rusilal li sumk'uub na'leb' jo' xb'ehil rik'ineb' jalanq' chik molam.

Sepur Zarco xk'ul naab'al li xtenq' rik'ineb' jalq'il molam: 1) xkul xtenq' rik'in li molam nak'amok b'e' re jitoq ut aj sik'ol tuqub'ank, 2) xwan ajwi' li sumk'uub' rikin li molam MTM ut rik'ineb' laj k'anjel aj tz'ilol ch'a'ajkilal, 3) xkulmank ajwi' li tenq' re xna'leb'ankil chi chaab'il xb'ehil re tuqub'ank cha'a'jkil rik'ineb' jun siir aj k'anjel re abl tenamit. Sa' jun chuut chik chi esil yeemanq chi us k'a'ru xe' xb'aanu ut k'aruhatq xe' tenq'an wi li junjunq chi molam a'in li xe' oken re naq x'ilmanq rusilal li k'anjel xb'aanumank.

LI SUMK'UUB NA'LEB' UT LI K'ANJELAK CHI TUQTU RU RIK'INEB' LI JALANJANQ CHI MOLAM RE LI POYANAM XE' OKEN. Jo' na ilmanq sa' li esil a'in, li k'aru tz'aqal xtenq'aank re naq x'ilmanq rusilal ut xtuqub'ankil ru li ch'a'ajkilal a'in, a'an li k'iila chaab'il na'leb' re kawresink

Photo: UN Women/Ryan Brown

naab'al reeb' li na'leb' a'in ut xk'e'eb' chi okenk li molam re naq te'tenq'anq rik'ineb' li ixq ab'an jwal jultikooq reeb' k'a'ru'at li na'aleb' oksimanq chalen naq ta'okman chi xtz'ilb'al li ch'a'ajkilal.

Jo'kan bi', jo' xjultika li xtz'ilok ut xk'e' raatin chi ru'eb' laj raqol chaq'rab' chi rix li ch'a'ajkilal xwan Sepur Zarco, "choq' we laa'in chan li ch'a'ajkilal re Sepur ut[---] chan ru k'ub'k'uukeb' li molam ut [---]chi xjunil li k'anjel nab'aanumank rik'ineb' li xe' k'uluk re li raylal a'in ink'a' wilom sa' jalan chik na'ajej, ink'a' ajwi' wilom sa' li najtil tenamit Argentina". Xkomom li chaab'il k'uub' a'in ink'a' ka'ajwi' xtenq'aheb'li na'chinb'ej xk'irtasinkileb'li xch'ool, jwal xtenq'aheb' ajwi' xkawresinkileb' xna'leb'eb' re xsik'b'al xtuqub'ankil ru rik'ineb' laj raqol chaq'rab'.

ch'ool, musiq'ej ut xjunxaaqalil xe' xk'e' li jalanjalanq chi molam, xtenq'an ajwi' roksinkil li kiila chaq'rab' re li tenamit, li k'iila esil reeb' jalan chik na'leb' ut li xcha'al chaq'rab' xsik'man jo're xb'ehil, a'an xk'amok reeb' li ixq sa' xcha'alil xtuqub'ankil ru li ch'a'ajkilal. Jo'kan b'i' li ch'a'ajkilal xwan Sepur Zarco na xk'utb'esi naq eb' li sunk'uub' na'leb'ak rik'ineb' jalanjalanq chimolam ut jalanjalanq xk'a'uxe' ut xkawilal raatineb' a'an tz'aqal xcha'alil nak'amok chi'uub'ej sa' xtuqub'ankil junaq li ch'a'ajkilal. Jo'kan ajwi' li k'anjelak chi tuqtu ru chirib'ilrib'eb' li molan xe'oken us tajalanjalanq ru xb'ehil xwanjikeb' tento ajwi' x'ajmank ru xhonalileb' chi okenk hayaal jarub' sut x'ajmank ru'eb' ut rilb'al li ch'a'ajkilal chi jun na'leb', xe' xch'utub' ajwi' chi jun ru li xtumineb' re naq kawaq xmetz'ew li xpatz'omeb'

ut maajun taruuq t'anok re sa' li hoonal a'an. Kama'in xjultika jun li xtz'ilok ut xk'e raatin chi rix li ch'a'ajkilal xkulman chiru'eb' laj raqol chaq'rab' "a'an jun reeb' xraqb'al ... sa' chi'xjunil li xb'aanumak wan oxib' ru li na'leb' jwal na ilmank: li tenq' re xk'eeb'al li k'iila chaab'il na'leb' re kawresink ch'ool, musiq'ej ut xjunxaaqalil, li xb'ehil xsik'man re raatinakil rix li ch'a'ajkilal ut li chaq'rab' x'oksimank. Arin na'ilmank chalen sa' xtiklajik, li sumna'leb'ak ut li oxib' li ak xyeeman tojo' jumpaat, ab'an na'ajmank ajwi' li tumin re xb'aanunkil".

LI XKAURESINKIL LI SUM NA'LEB' RIK'INEB' LAJ TZ'ILOL RIX CHAQ'RAB' RE NAQ JUNAJ RU XK'A'UXEB' SA' XKOLB'ALEB' LI IXQ XE'RA'OB'TESIHK.

Jo' xkana chi tz'iib'amb'il sa' li esil a'in, re naq tustuuq ru li ch'a'ajkilal tento xna'leb'an rix chi us ut xsik'man xb'e'il re naq tuqub'aaq ru. Chi rix li suum na'leb' xe'xb'eeresi li molam xe'tenq'ank reeb' li na'chinb'ej, jun reeb' a'an nakamman chaq'chi'uub'ej b'anaq xe' wan sa' sum aatinak junelik chi rib'ilrib'eb' li MTM ut eb' laj tz'ilol chaq'rab' xteneb'aak sa' xb'eneb' xsik'b'al xtuqub'ankil ru li cha'ajkilal. Us ta sa' xtiklajik chaq'eb' laj tz'ilol rix chaq'rab' xe' xk'a'uxla chi us ma te' xteneb' tawi' li chaq'rab' sa' xb'eneb' laj muxunel jo' qetok chaq'rab' kama' na ril li abl tenamit ut chi'uub'ej chik xk'amb'aleb' chi ru'eb' laj raqol aatin ak re aj muxunel, re naq te'k'e'eq' chi xtojb'al xmaakeb' jo' aj muxunel. Li sum aatinak xwan chirib'il rib'eb' li MTM ut laj tz'ilol chaq'rab' a'an xtenq'an re naq ink'a' xkub'e xmetz'ew li rajomeb' ut tento xe'xteneb' xkawilal li chaq'rab' sa' xb'eneb' li xe'muxuk kama' jo' xkomon q'etk chaq'rab' chi ru abl tenamit, xe' xk'e ajwi' jo' jun nimla maatan li xyo'lajik li sunna'leb'ak chi rix li juntaq'eetal.

LI TENQ' K'A'UXEJ REEB' LI XE OKEN JO' ABL TENAMIT.
Li tenq' xk'ulmank rik'ineb' laj abl tenamit jwal x'ilmank ajwi' rusil, jo naq maji' na tikla chaq'xtz'ilb'al rix chi ru chaq'rab' ut naq ak xjitmank chik, jo'kan ajwi' chi xjunil li na'leb' x'oksimank re kirtasink ch'ool rik'ineb' li xe' k'uluk re li raylal. A'yaal li na xch'olob' li esil a'in, x'ajmank ru xtenq'eb'

jun ch'uut aj nawol ru chaq'rab' re abl tenamit re te'okenq chi ru'eb' laj waklesinel na'leb' ut chi rix ajwi' li ch'a'ajkilal re Sepur Zarco.

Jo'kan ajwi' nab'aleb' laj nawol chaq'rab' chi rix li k'ulub' ak re ajwi' abl tenamit, xe xq'axtasi jun siir li chaq'rab' chi tz'iib'amb'il b'ar wi na xkuutu rix naq tento xtuqub'ankil ru li ch'a'ajkilal yo chi tz'ile'k rix chi ru li chaq'rab', li ak xch'olob' ut xq'axtasi li reetalil li MTM, choq' xk'eeb'al xawilal xpatz'omeb' li na'chinb'ej. Ut re raqtesinkil, li xmolam re abl tenamit xe' tenq'an ajwi' chalen sa' xtiklajik xk'uub'ankil ru li ch'a'ajkilal toj re naq xe' xkooloni xteneb'ankil li chaq'rab' sa' xb'eneb' laj maak. Jo nak'eeman reetal, chalen sa'eb' li chihab'2,014 toj 2,020, li molam abl tenamit ak re ixq ajwi' xk'amok b'e re xk'anjelankil rix oxib' chi k'anjel chirib'ilrib' xb'aan li ch'a'ajkilal xk'ulmank Sepur Zarco, jokan ajwi' xtikib'amank xb'aanunkil chi xjunil li k'anjel xchaq'b'esimank naq xwan li xtuqub'ankil rix li ch'a'ajkilal, li xe' k'e'ok xtuminal li k'anjel xb'aanumank a'aneb', molam na'iloc xtuminal li nakawob'resink re li wan sa' tuqtuukilal, tenq'amb'il xb'aan li molam reeb' li abl tenamit re waklesink ib'(PNUD), rochochil xtuminal reeb' li poyanam re abl tenamit (UNFPA), rochochil re Xmolamil Aj b'eeresinel re Xk'ulub'eb' Poyanam (OACDH) ut li xmolamil re abl tenamit na ilok re li k'iila tzaka'emq ut li na awmank (FAO).

Li molam re li abl tenamit xe' xtax ru ut xe' xjultika li rusil naq us xe'k'eemank li na'chinb'ej chi xk'amb'al li xraylaleb' chi ru li chaq'rab' sa' xtiklajik, b'anaq' xe' xkomoni rix roch b'eneb' li molam k'uub'k'u ru xb'aan poyanam, jo' ajwi' laj k'anjel re awab'ejilal ut li molam re abl tenamit ak re ixq ajwi'. Jo'kan b'i' tento roksinkil chi xjunil li na'leb' x'oksimank re xk'irtasinkil li ch'oollej kanab'amb'il xb'aan li rochochil chaq'rab'ut xkanab'ankil reetalil li xtzolmank sa' xtuqub'ankil li cha'ajkilal awe'. Wan ajwi' xyeeb'al naq jun reeb' li k'a'ux xtzolmank rix a'an li aajel ru xk'eeb'al qib' sa' aatin ut xtenq'ankil qib' chi us rik'ineb' li xe' k'uluk re li raylal a'in uit rik'ineb' ajwi' li molam neke'k'amok xb'e re xtsusb'al ut xkeeb'al chi k'anjelak li x'ak' na'leb'eb'.

3. Lix k'ulumeb' li oxq' li xe' kole' chaq chiru' li kamk' li xnawman sa' li raqleb' aatin, li ki' tzilman chaq rix ut ki tawman chaq re'etalil ut li rilb'aleb chi cha'ab'il re' naq maka te' uxq' re'

Li ki' k'ul li sa' li raqleb'aal aatin rik'ineb' li molam ut li komon xe' tenqan re'eb' li cheek'el ixq', xe' k'e' tz'aqal lix na'ajeb' re' xyeb'al li xe' xk'ul chaq ut li chaq'rab' xk'e' sa' ajl li xe'x ye', li xe' xnaw chirix li ra'ilal a'in. Jun chik' li na'aleb' ki' xkanab' li kanjel a'ain, a'an lix xchab'ilal lix ch'olob'ankil li xe' xk'ul chaq li cheek'el ixq' sa' li na'ajej, ab'anan li xe' xye' ut xe' xb'aanu', xe' xye' sa' xyaalil re naq ink'a' xe' k'aman wi' chi' chaq sa' xk'auxeb' li cheek'el ixq' a'in li railal, li ki' ku'tun re' li na'leb' a'an li xe' xye' li komon li xe' nawok' ut xe' tz'ilok chaq rix li ra'ilal, li wankeb' xna'leb'eb' chirix aj arineb' ut aj ab'l tenamit. Chirix a'an to numeq' xtusb'al li na'leb' ki' tzolman rikin li raqok' aatin a'in.

LI RUSILAL UT XNAWB'AL LI KAMOK B'E' CHIRU'EB' LI CHEEK'EL IXQ'

Kama' ak ye'man sa' li esilal, naq li ki' ak'ob'resin re' li na'leb' re naq li chaq'rab' tix k'e' sa' ajl li xe' xk'ilvhaq li cheek'el ixq', a'an naq xe' xk'e' rib' sa' jun li molan "MOLAM JALOK U" (colectivo cambiando la cara o cambiando cara) a'an aj e' lix k'ib'ankil a molam a'in ut ki' hulak chix titz'b'al chiru' li chaq'rab', naq te' ab'iq' chi chab'il sa' chiru' chi junil li raqok' aatin.

LI XWANKILAL LI XTUSB'AL LI NA'LEB' UT LI XE' XK'UL CHAQ LI XE' KOLE' CHIRU' LI KAMK' NAQ XE' MUXE' LI RIXQILALEB' NAQ TOJ MAJI' NA HULAK LI SA' LI CHAQ'AB'

Ki' ye'man ajwi' sa' li tustukil esilal, MTM ut eb' laj tzilol maak' re' ministerio público, xe' xpatz chiru' laj raqol aatin naq t'rab'ie'eb' li cheek'el ixq' li xe' k'uluk' li railal naq toj maji na hulak li raqok' aatin ut t'rab'ie'eb' li ka'ib' li xe' nawok' ut xe' tzilok chaq ru' li railal a'in. Li na'leb' a'in ki' kanjelak re' naq t'k'anaq' chi xokxo' ut chi k'ulanb'il li railal xe' xk'ulchaq li cheek'el ixq' ain, sa' xk'a'ab'a' naq jun li cheek'el ixq' chirix naq ak xye' li railal kix k'ul chaq ut xe' tenqa li cheek'el ixq' a'in re naq ink'a' t'chaoq wichik li railal sa' lix k'a'uxeb'. Li na'leb' a'in tzaq'al chabil sa' xk'a'b'a' naq najteraq xkulb'al li railal a'in ut mak'a' chik li reetalil li railal, johan uta naq li xe' k'uluk' chaq re li railal tento te'x ye' li xe' xk'ul ut li xk'ul li chaq.

RUSILAL UT XCHAB'ILAL LI XCH'UTUB'ANKIL LIX TZILBAL RIX LI RAILAL KI' K'UL LI CHAQ

Li na'leb' xe' roksi' laj MTM ut eb' laj tzilonel re li ch'ajkilal re' li chaq'rab' a'an lix molb'al ru li esilal chirix li ki' k'ul li chaq, re' naq li raqleb'aal chaq'rab' tix tus ru' chi chab'il chi junil li na'leb' xe' xcholob' ut xe' xye' li cheek'el ixq' chirix li railal xk'ul li chaq. Johan ut naq lix b'enil re' li raqleb' aatin Yassmin Barrios ki' xye' "li xk'utbal li railal ki' qaxtesiman, tzaqal juan chab'il ut tustu (li wan sa') aj nawoneleb' li kanjel re li xtzilb'al rix li railal, li ki' kanjelak re naq li raqok' aatin ki' uxman chi junpat ut li ki' k'e'ok' xwankilal naq yaal tzaqal li railal ki' wan xk'ulb'al, b'ar ki' k'utun naq eb' li xe' b'aanun re li railal a'an ink'a' te ru'uq xyeb'al li tik'ti'.

LI RUSILAL XTUSB'AL LI XMUXB'AL XWANKILALEB' LI IXQ'

Jun chik li us ki' tzolman xb'an li ki' k'ul li se' pur zarco, a'an naq ki' xaqab'aman li tawasink rik'in C ixq', chi' ink'a' xjalman ta xb'eil li k'ila' ma'ak sa' li chaq'rab' (chancha li kamsink ut li xsachb'al junaq li komon) li xe' ux re' li wankeb' sa' li na'jej sepur Zarco. Johan naq li qana' nawol chaq'rab' Jenny Bravo lix k'anjelak sa MTM, kix ye' li aajel ru' a'an li xmuxb'aleb' xwankilal li ixq' ut li railal xe' xk'ul chaq, ab'anan ink'a' xkanab'ankil chirix li ki' k'uli' sa' li na'ajej a'an, eb' li cheek'el ixq' onk'a' nake' xk'anab' chirix, junelik xe' xye' zb'ar wan lin b'eelom? Re xtitzb'al chiru' li chaq'rab', johan ut naq xo' aatinak chirix li tusb'il na'aleb' chirix li xsachb'al li ch'uut nach patz lix k'ulub' chiru' li awabej, xo' aatinak chirix li sachenageb', chi rixeb' li ixq', li xsachikeb' li kaleb'aal, li kamsink' xe' xb'aanu' laj pu'ub' sa' li rochocheb'.

Johan naq xqa yal qa q'e' xteeb'al li qu ut li r'u'eb' li komon, johan ut naq ink'a' xqaxtesiman jun maraq kiib' li reetalil li railal (xmuxb'aleb' xwankilal li ixq'), b'anaq wi' mak'a' raj li re'talis chi us ink'a' raj xpa'ab' las raqol aatin. Us xye'b'al naq chi' kama'in ki' kutman li xmuxb'aleb' xwankilal li ixq' ut chanru' tento' xb'anunkil lis tzilb'al rix li k'ila' si'ir chi maak, re' naq ta' tawliq ru chi chabil li k'ila' si'ir chi' tawan-sink xk'ulman sal i na'ajej, re naq li xmuxb'aleb' xwankilal li ixq' ta kanaq choq yi' li railal.

4. Li xsumenkil li xtenqankileb' li xe' tawasi' chi muku' sa' ta sa' xchooleb.

Li xtawman a'an naq sa' li xtojb'amaak chirix li xk'ul li sepur zaarco a'an lix tenqankileb' chi' us ut te' jalmanq lix wanjikeb'. Li tenq a'in xk'e'man sa' li hu' re li raqleb' aatin chanchan nach ye' li raqal 124, re' li chaqrab' na' oksiman re' xtojb'al li maak, b'ar wan lissx k'ulub junaq li ki' muxe' tento xk'e'bal li xtenq, chi muku kajtawi' tumin, jokan aj b'a wi' naq ta whulaq wi' chik chanchan naq ki' wan. Ki' oksiman ajwi' li na'leb' ut li chaqrab' re'eb' li abl tenamit, li raqleb' aatin kix taw ru' li "tenqank chi us chabil" re' xk'e'b'al sa' ajl chan ru' naq ki' wan chaq, xwaklisinkil li xk'aux, xsail ch'olejil ut re ma' junwa' chik tix k'ul. Naq xtusman li na'leb' li raqleb' aatin xkanab naq li tenq tento naq tix jal lix wanjik li tawansinb'il, na raj nax ye naq ink'a' kajwi' tenqamanq li tawansinb'il, jokan ajb'awi' lix wanjik'sa' li na'jej.

Li xqaxtasinkil li tenq a'in re xjalb'al lix wanjikeb' ko' xb'e'en lis ch'ajkilal li xqateseinkil xb'aaneb' li wankeb' sa'eb' li awabejilal ut li wankeb' sa' li raqleb' aatin. Li xma'k'a'il junaq xtustikilal li xqaxtasinkil ut junaq li chaqrab' ta' ril li xpab'ankil li xb'anunkil a'in. Sa' xk'a'b'a' li ch'ajkilal a'on eb' li okenk sa' li patzok naq t'wanq li raqok' aatin chirix a'in, xe' xtikib' xtusb'al ru b'anumanq chirix a'in, b'ar tento xe' chik'man chi okenk li wankatqeb' sa' li chaqrab', xyeman re eb' naq tento ta paab'amanq y tenq re eb' li xe' xk'ul li railal, xe' oken ajwi' ebo li kaleb'aal, eb' laj kanjel sa' li kaleb'aal Ut li wankeb' sa' li chaqrab' re li teep Alta Verapaz.

Li kanjel a'in ki tenqan naq eb' li xe' patzok chi kaw chirix li raqok' aatin a'in se ru chi ch'utamib' rik'ineb' li wankeb' sa' li chaqrab' ab'anan li xyeomeb' li wankeb' sa' li chaqrab' junes ink'a' us, b'ar mak'e' xye naq tento te' xpatz rikineb' li nake' jolomin re'eb'.chi jokan naq yo chi baik' li xpaab'ankil li tenq sepur zarco sa' xk'ab'a' naq jalan jalaneb' nake' wan sa' li jununq chi ch'utam, jokan ajwi' naq nake' jala' laj jolominel re li awabejilal, junchik li na bairesin re a'an naq eb' li chaqrab' wan sa' xb'eeneb' xb'anunkil ut xpaabankil li tenq a'in, yal jun retalil li xyib'ankil xhu'hul li ch'och sa' xk'a'b'a' eb' li xe' tawasi'. Li chajkilal nake' ramok' li xq'axtesonkil li tenq, abanan eb' lo molam yokeb' chi tenqank re naq te paab'amanq a sumen b'il xb'an li chaqrab' ut jokan ajwi' yoke'b' chi xpatzb'al chi kaw re naq ta kulmanq a tenq a'in.

Chirix li ki' k'ul li sepur zarco na ru' risinkil nab'al li na'leb' b'ar naok chi junil li ok qe' xyrb'al anajwan:

LI TENQ RE XJALB'AL LI XWANJIKEB' LI XE' XK'UL LI RAILAL

Li xtenqankileb' li cheek'el ixq xe' raob'tesi' Sepur zarco re naq te' wakli'iq ut te usaaq wi'chik, nax kanab' jun li na'leb'

chiqu' re naq sa jun li kutan a'an t'ruuq chi' kanjelak choq reetalil re naq ta patzmanq li raqok' aatin sa'eb' li chaqrab' chirix li xmuxb'aleb' xwankilal li ixq. Li roksinkil li tenq re xwaklisinkileb' li raob'tesinb'ileb', tento rilb'al lix suutital b'ar wankeb' ut te' tenqamanq rik'in li aajel ru' nim tzaqal li rusilal sa' xk'a'b'a' naq tento raj roksinkil sa' jalan chik' li raqok aatin. Li rusil li na'leb' chirix li raqok aatin re sepur Zarco, a'an naq ink'a' ramro' chiru' li chaqrab' roksinkil li raqok aatin a'in b'ar naru' tix sume' li tenq re li tawasinb'ileb' chanchan nax ye sa' li chaqrab' re li rsaqok aatin.

LI AATINAK CHI CHAB'IL UT CHI' TZAQAL RE' RU' SA' LI RAQOK AATIN RE XTENQANKIL LI MUXB'IL LIX WANKILAL

Li xmajelal li aatinak sa' li raqok aatin re xtenqankil li muxb'il lix wankilal, baib'o' lix b'anunkil sa' xk'a'b'a' naq majun junaq chaqrab' wan ta sa' xb'e'en rilb'al ut xb'eeresinkil a k'anjel a'in. Jokan naq li re' li sepur zarco nax k'ut chi qu' naq tento li aatinak chi tzaqal re' ru' ut chi raqal.

XTUSUB'ANKIL RIK'IN WANKILAL LI RILB'AL UT XPAAB'ANKIL XQ'AXTESINKIL LI TENQ.

Li la'atz xe' xtaw eb' li xe' tawa'si sepur zarco, li ak xtz'ib'aman chi' tzuul, nax ye' aran naq li aajel ru' a'an naq tento xsikb'al xyaalal chi junpaat lix tusb'al lix qaxtesinkil li tenq a'in li ki' xaqab' li raqleb'aal chaqrab'.

AJ AJIL U' NARAJ, TITZLENK NA RAJ UT TENQAJIB' NARAJ

Chirix a'in,xb'aan naq mak'a'xtustukilal xb'anunkil a na'leb' a'in, rik'in lix k'ul li Sepur Zarco, nax k'ut' chi qu' naq na raj aj ajil u', titzlenk na raj, a'an ut li nake' xb'anu' eb' li molam re li qa tenamit ut re ab'l tenamit li xe' exb'enin re'eb' li xe' ra'ob'tesi'. Uy ta ink'a' chab'il lix tuslal lix b'eeresinkil li tenq a'in, ab'anan ki' kanjelak re naq eb' li cheek'el ixq xe' xk'ul li xb'e'en li tenq, a'an ki' k'utuk naq toj wan xmajelal lis b'eil lix tenqankileb' li xe' xk'ul li railal.

Li xyalalil li ki' k'ulman Sepur Zarco, nab'al li chiab' ki' nume' ut' eb' li qana' chin xe' xk'ul li railal xe' cheek'o', chi ma' junwa' tawu' xe' xk'ul li xkulub'eb', a'in t'ruuq naq naq ta kanaaq chi kama'an ut te' xkubs'i' xwankil li nimla raqok' aatin xb'anuman sa' xk'a'b'a' naq yoo chi najto'k'. Li xqaxtasinkil li tenq re'eb' li cheek'el ixq sepur zarco, a'an t'xaqabank xb'eil naq jalan chik li raqok' aatin ta b'anumanq chanchan wi' chik ta kanaaq, kama'an li xk'ul Emma Molina Theissen ut eb' li qana' chin aj achi, te' raqeq' ajwo' li aatin sa' xb'eeneb' ut k'e'manq ajwi' li tojb'amaak'.

5. Tento xaqab'ankil chi tustu' ru' re ok'enk' chix k'ambaleb' chiru' li raqleb' aatin sa' xk'ab'a' li xnimal li maak li xmuxb'al xwankilal li ixq

Li ki' k'ul li Sepur Zarco kix k'ut'chiru'eb' li ab'l aj tenamit naq li xmuxb'al xwankilal li ixq a'an jun xnimal maak' li ki' xb'anu' lix awabejilal li tenamit watemaal. Li xmuxb'al xwankilal li ixq, sa' li railal ki wan watemaal ink'a' ki' el chi kutankil, toj aran ki' nawman naq li chaqrab' kix raq li aatin. Naq ki' k'e'man sa' xyi' li maak' xmuxb'al xwankilal li ixq ki' kana' choq jun nimla maakm xta'wman ajwi' ru' chi chab'il naq lix maakeb' laj ko'kox a'an jun li xmuxb'al xwankilal li ixq sa' li railal ki' wan sa' li tenamit watemaal, a'an ki' tenqan re naq xjalman li maak xe' xb'anu' sa' li junjunq chi na'ajej.

Li okenk' chi tustuo ru' ut chi chabil sa' li ki' k'ul li Sepur Zarco, a'an jun li eetalil chiru'eb' li ab'lil tenamit li yookeb' xk'ulbal, maraq xk'ulumeb, li ch'ajkilal ut a railal ain b'ar xmuxman xwankilaleb' li ixq, chi' k'uub'anb'l ut k'auxlanb'il xb'aneb' li nake' b'anun re ut toj maji' k'amb'ileb' chiru' li chaqrab', ut li xe' tawasiman ink'a' tenqanb'ileb' chi tzaqal re ru', sa' li tenamit salvador toj ak' xtikib'ankil xkamb'aleb' chiru' li chaqrab' li xe' b'anun railal re naq te' xtoj li maak xe' xb'anu, sa' xk'a'b'a' naq sal i chiab' 1992 lix jolomil li raqleb' aatin ki' xye naq li chaqrab' xe' risi' re xkuyb'aleb' xmaak li xe' tawansin nax mux lix na'il li chaqrab' sa' li tenamit a'an, jokan ut naq nab'aleb' li raqleb'aal aatin xe' xtikib' xkamb'aleb' laj tawasineli chiru'eb' laj raqol aatin. Jun li railal k'ulbil li nawb'il chi us a'an li ki' kul li sa' li najej El Mozote ut li najej nach' chi xkat', b'ar xe' kamsi' mare' jun mil li qasqitzin, yi'jach li xe' kam kok'aleb', li xtzilb'al rix a railal a'in xta'wman naq eb' li ixq ut eb' li kok'al topj xb'een wa' xe' muxe' li rixqilal toja naq xe' kamsi'. Yaal naq li maak wamkeb' sa' xb'eeneb' a'an xmuxman xwankilaleb' li ixq, li maak a'an yoo chi kanaak chirix sa' xk'a'b'a' maq kajwi' li kamsin yoo chi kanaak. Chanchan li ki' k'ul li watemaal, salvador ki' wan xmuxman xwankilaleb' li ixq xe' xb'anu

chi tustu re ru', ab'anan majun junaq li maak ak xwan ta xraqb'al aatin chirix sa' xk'ab'a' li railal xk'ul li El Mozote.

Li na'leb' xkanab' li xkul li Sepur Zarco wi' maak'a' li kaux chirix xraqb'a li aatin sa' xk'ab'a' li xmuxman xwankilaleb' li ixq ut li naab'al chik li maak, wanq chi b'alb'o' ru' chi ink'a' ta nawmanq ut ink'a' ta kam manq chiru' li raqleb'aal aatin.

Jun chik li tenamit b'ar ink'a' ajwi' tzilb'il rix li railal ki' k'ul li aran, a'an sa' li tenamit Perú, chirix li xmuxman xwankilaleb' li ixq, jun li tustukil esil re li Comision de la Verdad (CVR) b'ar xe' xtus chan raj ru' xtzilb'al rix li xmuxb'al li xk'ulub'eb' li qasqitzin li xe' xb'anu' chiru' li lajeeb' chiab' 1980 toj 1990, b'ar xwan ajwi' xmuxman xwankilaleb' li ixq, xb'aneb' laj kokox re li tenamit ut sa' eb' li tzaalam b'ar tzaptzokeb' li chapb'ileb' xwan ajwi' li muxek'. Jun li ki' k'ul li ut xta'w li CVR a'an li xwan xk'ulb'al Manta ut Vilca, tzaqal jun naqik' rikin li ki' kul li Sepur Zarco, b'ar xe' muxe' xwankilaleb' li ixq, ab'anan wan wi' xhik li jalan ki' k'ul li sa' jalan chik li najej kama' li ki' k'ul li La cantuta, b'ar xe' kame' chiru' li chaqrab' laj tawasineli, ab'anan imk'a' xe' raqe' aatin sa' xb'eeneb' xmaak li muxuk ixq. Jun sut chok t'qa ye naq li xqa tzol chirixx li Sepur Zarco, wi' maak'a' li okenk' chi chab'il ut eb' aj k'amolb'e' re xtitzb'al chi kaw li chaqrab' li kanjel naru' chi b'aik nab'alaq chiab'.

Re xch'ot b'al li na'lebak xtochb'al li xmuxman xwankilaleb' li ixq, xb'aaneb' li wankeb' sa' li chaqrab' re xtikib'ankileb' xkamb'aleb' chiru' li chaqrab' a'an jun li b'e re naq chi junil laj muxunel tento ta kam manq sa' li raqleb'aal aatin, re naq ink'a' ta kanaaq chi kama'an li maak ut jokan ajwi' re naq ink'a' ta ilmanq chi ak re li xmuxman xwankilaleb' li ixq re naq ta raqeq' maraq ta sachq' li muxuk a'in.